

Waardevrijheid: Géén waan van de dag, maar harde noodzaak

Kanttekeningen bij Kleijers *Marginaal: Een weemoedig verlangen naar waardevrije wetenschap*

Geert P.A. Braam

Veel sociologen zijn toerberige mensen. Telkens weer praten ze over hun uitgangspunten, hun methodes en over het betrekkelijke karakter van hun onderzoeksresultaten, omdat die zo vaak tijd- en contextafhankelijk zijn. In de natuurwetenschappen tobt men over dit soort zaken aanzienlijk minder.

In het decembernummer van de *Sociologische Gids* ontkomt Kleijer blijkbaar niet aan deze sfeer. Zijn marginaal heeft als titel *Een weemoedig verlangen naar waardevrije wetenschap?* Zijn betoog is kennelijk mede ontstaan naar aanleiding van het boek van Köbben en Tromp *De onwelkome hoodschap* (1999). Kleijer stelt vraagtekens bij de voorstellen van deze auteurs, omdat 'ze voorbij zouden gaan aan de veranderende relatie tussen onderzoek en opdrachtgever etc.'

Deze relativering acht ik zorgwekkend, daarvoor zijn de gevallen die Köbben en Tromp aanhalen te ernstig. Dat zou nog tot daaraan toe zijn als Kleijer overtuigende argumenten aanvoerde, maar die kan ik niet ontdekken. Voorts behandelt hij in feite diverse thema's tegelijkertijd: de onafhankelijkheid van de onderzoeker, de verhouding wetenschap en maatschappij, en waardevrijheid.

Ik ga nu in op de waardevrijheid en beperk me daartoe. Dat deze ten tonele gevoerd wordt naar aanleiding van de bevindingen van Köbben en Tromp, is vreemd. De problemen die deze auteurs signaleren, hebben immers voornamelijk te maken met de vrijheid om de onderzoeksresultaten openbaar te maken en niet met waardevrijheid. Over die waardevrijheid maakt Kleijer echter wel enkele zorgwekkende opmerkingen. Er zou een nostalgisch verlangen naar bestaan (zie de titel van zijn stuk) en het begrip waardevrijheid zou afhangen van de 'waan van de dag'.

Iedereen mag natuurlijk denken en vinden wat hij wil. Echter, als men wetenschapbeoefenaren enig houvast wil geven over wat wetenschap is en wat niet, dan zijn relativiserende opmerkingen over waardevrijheid zonder meer desastreus. Er wordt daarmee ernstige verwarring geschapen.

In het volgende probeer ik daarom enkele hoofdzaken met betrekking tot de waardevrijheid in herinnering te brengen. Hoewel deze hoofdzaken vele malen zijn opgeschreven, zijn mogelijk velen hiervan niet of niet meer op de hoogte sinds de discussies erover uit de jaren zestig en zeventig zijn geluwd.

Dus stel ik nu de vraag centraal: Waarop heeft het begrip waardenvrijheid betrekking en waarom is het voor de wetenschap absoluut noodzakelijk?

Wetenschap is niet zo maar iets. Het behoort met de kunst tot de fraaiste zaken uit onze cultuur. Het werken aan wetenschap, ofwel het verwerven van kennis, was in het verleden vaak verbonden met het sacrale, met devotie. Er lag een religieuze glans over de activiteiten: in de Engelse colleges waren *knowledge* en *religion* nauw met elkaar verbonden (o.a. Braam 1991). Max Weber gaf met grote gedrevenheid uitdrukking aan dit ethos (1973: 311 e.v.). Wetenschap bedrijven gebeurt bij hem vanuit een roeping. Het universitaire werk moet zich kenmerken door het zoeken naar zuivere kennis, naar waarheid. Zijn we vergeten dat dit een groot goed werd geacht en dat mensen dit onder andere in de Middeleeuwen met hun leven hebben moeten bekopen?

Iets dat zuiver en eerlijk is, is tegelijkertijd vaak teer en kwetsbaar. Dat geldt zeker ook voor wetenschap. Er is bescherming nodig tegen allerlei invloeden die de zuiverheid kunnen bedreigen: tegen bijgeloof, tegen magie, tegen godsdienst, tegen politiek en tegen economische belangen. In al die factoren zijn al dan niet expliciet waarden aanwezig die de zuiverheid van de kennis kunnen verstoren.

Daarom is er een bepaald domein nodig, dat vrij is van waarden. Dit is vooral onder de aandacht gebracht door (ook weer) Max Weber, ongeveer een eeuw geleden (Kleijer zou het misverstand kunnen oproepen dat het pas een halve eeuw later in zwang kwam). Sterk vereenvoudigd gezegd, waagde Max Weber een moedige poging de wetenschap onafhankelijk te maken van de politiek. In het Duitsland van een eeuw geleden was dat blijkbaar hard nodig. De problemen waren in feite niet anders (hoogstens nog veel ernstiger) dan hier en nu, een eeuw later. Weber maakte het overbekende onderscheid tussen waarden en feiten. Laten we deze 'vondst' niet onderschatten: het spreekt nu bijna vanzelf, maar je moest er toendertijd maar opkomen. Heel kort aangeduid: van feiten kan worden vastgesteld of ze waar of onwaar, juist of onjuist zijn (zie ook Simon 1947, 1997). Voor waarden geldt dit niet: zij kunnen variëren tussen individuen, groepen en culturen.

Aan het onderscheid tussen waarden en feiten zijn natuurlijk weer eindeloze beschouwingen gewijd. Echter, waar het mijns inziens vervolgens om gaat, is om dit onderscheid voor de praktijk hanteerbaar te maken. Hoe doet men dat? Hoe maakt men voor de onderzoeker duidelijk waar waarden in het spel zijn en waar niet? We moeten dus trachten helder te krijgen voor welk domein van de onderzoeksactiviteiten die waardenvrijheid moet gelden. Eigenlijk moet men hiertoe zoeken naar methodologische richtlijnen (niet te verwarren met onderzoekstechnische richtlijnen).

De volgende punten kunnen daarbij wellicht behulpzaam zijn:

1 Maak onderscheid tussen een *praktisch* probleem en een *wetenschappelijk* probleem. Het eerste is meer omvattend dan het tweede. In het praktische probleem zijn vrijwel altijd waarden in het geding. Neem het praktische probleem armoede. De waardecomponent bestaat hierin dat men ten aanzien van het inkomen een bepaald aspiratieniveau heeft, ofwel een niveau dat men wenselijk acht. Zoals reeds opgemerkt, kunnen die waarden annex aspiratieniveaus sterk verschillen. Zo legt de ene mens of groep de armoedegrens veel lager dan de andere. Gevolg is dat waar de één iemand als een arm mens aanmerkt, een ander dat niet doet. In het verlengde hiervan ligt een ander gevolg, namelijk dat het aantal armen dat men vaststelt, beslist niet puur feitelijk is. (Dat is soms misleidend want het gebruik van de term 'aantal' suggereert gemakkelijk iets 'objectiefs'). Heeft de onderzoeker hier een boodschap aan? Jawel, maar niet in zijn rol als wetenschapper, maar in zijn rol als verantwoordelijk burger. Als hij weet dat de opdrachtgever bij de toepassing van onderzoeksresultaten een lage armoedegrens zal aanleggen, waardoor in de ogen van de onderzoeker veel mensen met (nog meer) armoede bedreigd worden, dan is er een waardeconflict tussen onderzoeker en opdrachtgever. De onderzoeker zou vanuit zijn eigen ethiek als burger gezien, de opdracht moeten weigeren.

Er is nog een welbekende toevoeging nodig. Het voorgaande sluit niet uit dat men wel degelijk met onderzoek kan vaststellen, welke de waarden zijn die iemand aanhangt. Maar de verschillen die men dan tussen mensen waarneemt, zijn nauwelijks vatbaar voor een discussie in wetenschappelijke zin, wel natuurlijk in ethische zin.

2 Als men de situatie met betrekking tot waarden expliciet heeft gemaakt, en de eigen keuze van wel of geen onderzoek-doen heeft gemaakt, komt er opnieuw een fase die niet puur wetenschappelijk is. Het betreft de keuze van het onderzoeksontwerp, de keuze van de hypothesen, de formulering van de daaruit voortvloeiende voorspellingen en zelfs de keuze van de indicatoren. Hierin is nog steeds een zekere mate van vrijheid en daarbij kunnen waarden nog steeds een rol spelen (De Groot 1961 en 1993: 49-50; zie ook Langeveld 1998). Dat geldt niet alleen bij onderzoek in opdracht, maar ook bij zuiver wetenschappelijk onderzoek. Want in die fase moet de creativiteit van de wetenschapper aan bod kunnen komen. Zoals vijftig jaar geleden een meteorologieprofessor het tegen me zei: 'Ieder stukje wetenschap begint met fantasie.'

3 Dan komt de fase waarin het hart ligt van het wetenschappelijk bedrijf. Daarin is de vraag aan de orde hoe de feitelijke situatie is. In het geval van de armoede gaat het dan om bijvoorbeeld de hoogte van het inkomen. Het woord 'armoede' met zijn waardecomponent kan nu niet meer worden gebruikt. Dit domein van de feiten en natuurlijk ook van verbanden tussen factoren, is het domein van de waardevrije wetenschap.

De enige waarde die in dit domein nog in het geding is, betreft normen voor kwaliteit. Want vanouds zijn deze normen keihard. Hoewel dat eigenlijk volstrekt overbodig zou moeten zijn, herhaal ik toch hiervan de hoofdzaken:

- * zorgvuldig waarnemen (objectief, ofwel intersubjectief, hetgeen ook inhoudt: herhaalbaar, controleerbaar);
- * zorgvuldig redeneren bij het vaststellen van verbanden en conclusies.

In termen van De Groot (1961 en 1993: 19):

'er wordt niet gestreefd naar persoonlijke 'ervaring' van de werkelijkheid, maar uitsluitend naar expliciet overdraagbare 'kennis', die zich in beweringen laat vastleggen (en liefst strikt getoetst moet worden door voorspellingen).'

Er is een hele bekende tegenwerping tegen deze normen. Deze betreft het object van de sociale wetenschappen. Daarvoor kennen we immers toch het *Verstehen* en het kwalitatief onderzoek? En gelden daarvoor geen andere normen? Die tegenwerping is een uitvlucht: ook al moet men noodgedwongen vaak werken met ruwe benaderingen, ook voor deze activiteiten geldt onverminderd de eis van intersubjectiviteit in de waarneming (herhaalbaarheid, controleerbaarheid) en van het zuiver redeneren. Er lopen nog te veel mensen in sociale faculteiten rond die de genoemde uitvlucht onderschrijven. In feite interesseren ze zich slechts voor hun eigen subjectieve meningen of vooroordelen en niet voor wetenschap. Er is slechts één conclusie mogelijk: die mensen horen in het wetenschappelijk bedrijf niet thuis (zie ook Braam 1998).

Deze fase eindigt met uitkomsten. Vaak stelt men dat er dan nog interpretatieruimte is. Gegeven het bovenstaande oordele men zelf. Als het echt om het vinden van de waarheid gaat, is die ruimte er beslist niet. Men dient de voorspellingen zo te formuleren, dat het resultaat eenduidig is: ze komen uit of ze komen niet uit. Zo gesteld, heeft de onderzoeker ook vaste grond onder de voeten om niet met de waarheid te marchanderen, dus de normen zijn voor hem wel degelijk ook een beveiliging. (Natuurlijk is er ook beschrijvend en verkennend onderzoek waarin geen strikte toetsing is, maar dat is dan ook niet meer – maar ook niet minder – dan voorwerk voor de eigenlijke wetenschap.)

Deze laatste fase betreft het domein van activiteiten, waarin waardevrijheid absoluut noodzakelijk is om kennis te verkrijgen die zuiver is, ofwel echte wetenschap. Als we er niet naar streven om dit domein waardevrij te houden, dan blijft er in plaats van wetenschap niets anders over dan een verzameling meningen en standpunten, al of niet vermengd met vooroordelen. Ofwel niet veel meer dan alledaags gepraat.

In reactie op Kleijer: Waardevrijheid hangt *niet* af van de waan van de dag, het is van alle tijden. Het is een noodzakelijke voorwaarde voor echte wetenschap en een garantie om niet terug te vallen in magie, ideologieën, en in een slaafse productie van zogenaamde kennis voor opdrachtgevers.

Sociologen, let op Uw zaak.

Geraadpleegde literatuur

- Braam, G.P.A. (1991) *Terug naar de verwondering: Over deskundigheid en themakeuze in de sociologie*. Enschede: Univ. Twente.
- Braam, G.P.A. (1998) Terug naar Weber: Over de zuiverheid van wetenschap. *Sociale Interventie* 1998: 168-175.
- Groot, A.D. de (1961, 1993) *Methodologie*.
- Kleijer, H. (1999) Een weemoedig verlangen naar waardevrije wetenschap. *Sociologische Gids* 1999: 454-457.
- Köbben, A.J.F. en H. Tromp (1999) *De onwelkome boodschap of hoe de vrijheid van wetenschap bedreigd wordt*. Amsterdam: Jan Mets.
- Langeveld, H. (1998) Onderzoek en opdrachtgever: Een veranderende spanningsrelatie. *Sociale Interventie* 1998: 159-168.
- Simon, H.A. (1947, 1997) *Administrative behavior*. New York: Free Press.
- Weber, Max (1973) *Soziologie: Universalgeschichtliche Analysen, Politik*. Kröner.